

Питання теоретичні

Віталій Назарець

УДК 821.161.2 "18-19"

ТИПОЛОГІЯ ВНУТРІШНЬОТЕКСТОВИХ АДРЕСАТІВ ЛІРИЧНОГО ТВОРУ

На матеріалі понад 2600 адресованих поетичних текстів української поезії XIX – XX ст. досліджується проблема внутрішньотекстового адресата ліричного твору. Основну увагу приділено розробці принципів типологічного узагальнення образу внутрішньотекстового адресата та виокремлення його структурно-семантичних типів за ознаками: персоналізованості адресації, суб'єктної приналежності адресації, текстуального вияву адресації.

Ключові слова: ліричний твір, адресована лірика, адресація, комунікація, зовнішньотекстовий адресат, внутрішньотекстовий адресат, типологія адресата.

Vitaliy Nazarets. The typology of innertextual addressees in the lyric poetry

On the basis of more than 2600 samples of Ukrainian addressed poetry of the 19th and 20th centuries, the paper explores the profile of intertextual addressees in poetic texts. The author pays special attention to the principles of the intertextual addressee's typologization and to the structural-semantic classification of addressees according to the personalization of addressing, its subjectivity and specific textual manifestations.

Key words: lyric poetry, addressed poetry, addressing, communication, outertextual addressee, innertextual addressee, typology of addressees.

Традиційним адресатом будь-якого художнього твору вважається потенційний його читач, точніше його концепований образ, який виникає в авторській уяві в той момент, коли він працює над твором. Водночас поряд із цим типом адресата, який можна назвати зовнішньотекстовим, існує й інший, внутрішньотекстовий тип адресата, персону якого безпосередньо означена авторським зверненням до нього, що міститься в самому тексті твору. Цей тип адресата притаманний насамперед т. зв. адресованій ліриці, тобто такій, у якій, власне, і моделюється ситуація звернення суб'єкта поетичного мовлення до внутрішньотекстово означеного адресата.

Проблема адресата в широкому понятійному сенсі розглядалася в теоретичних розвідках Н. Арутюнової, Г. Степанова, Г. Вінокура, Ю. Апресяна, Ю. Лотмана, Л. Чернець та ін. Серед досліджень, присвячених постаті адресата власне ліричних творів, варто згадати праці І. Ковтунової, Л. Кіхней, Є. Дмитрієва, С. Артьомової, Т. Круглової, І. Безкровної, М. Венгринюк. Загалом слід констатувати, що проблема адресата ліричного твору, розробки теоретичних передумов для створення його типології вирішена в сучасних літературознавчих дослідженнях усе ще не достатньо чітко й аргументовано. Принципи типологічного узагальнення образу внутрішньотекстового адресата, запропоновані у статті, спираються на досліджений матеріал, який склав понад 2600 адресованих поетичних текстів 250 українських поетів.

На нашу думку, структурно-семантичні типи внутрішньотекстового адресата ліричного твору можуть бути класифіковані за такими трьома ознаками: 1) персоналізованості адресації; 2) суб'єктної приналежності адресації; 3) текстуального вияву адресації.

1. *Типи адресатів за ознакою персоналізованості вияву адресації.* Поняттям персоналізованості вияву адресації будемо позначати характер, міру особистісної, індивідуальної визначеності, ідентифікованості, у семантичних межах якої в ліричному творі окреслюється постать його внутрішньотекстового адресата. За ознакою персоналізованості вияву адресації варто виокремити такі чотири семантичні пари (або семантичні опозиції) типів адресата: зовнішньотекстовий / внутрішньотекстовий; недиференційований / диференційований; одноосібний / узагальнений; реальний / умовний.

Зовнішньотекстовий / внутрішньотекстовий адресати. Семантична опозиція зовнішньотекстовий / внутрішньотекстовий адресат концептуально важлива для розуміння специфіки адресата ліричного твору в цілому й жанрів адресованої лірики зокрема. Ця семантична опозиція, власне, і є головною підставою для виокремлення та жанрової ідентифікації адресованої лірики. Суть семантичного протиставлення двох типів адресатів – зовнішньотекстового та внутрішньотекстового – полягає в тому, що перший із них – це читач (ідеальний, концепований, авторський тощо або ж невизначений, широкий загал читацької аудиторії), який перебуває поза текстовими межами художнього світу твору (хоча твір і пишеться з розрахунком на нього, на його естетичні вподобання та очікування), а другий – особа (до певної міри схожа на персонажів епічного твору), яка безпосередньо включена в текстові межі твору, присутня в його художньому світі у вигляді уявного співрозмовника, з яким намагається налагодити діалог автор твору. Теоретично межа між цими двома різними і, здавалося б, концептуально несумісними типами адресатів достатньо чітка й очевидна, але на практиці, тобто в ліричних адресованих текстах, межа, яка розділяє зовнішньотекстового та внутрішньотекстового адресатів, доволі хитка. Відповідно, диференціація зазначених адресатних типів може бути проблематичною й насамперед повинна враховувати міру персоналізації зазначеного в тексті адресата:

Кинь життям журитись марно
І забудь чуття оте,

Глянь, як ввечері палає
Верхогір'я золоте... [1, 54].

Фактично подібне звернення може бути інтерпретоване і як пряме декларативно-риторичне звернення до читача, хоча особа його безпосередньо тут і не ідентифікується. Ознак будь-якої персоналізованості такого типу адресат не виявляє; зрозуміло, що звернення автора адресовано всім і кожному. Отже, подібний образ адресата, хоча й зазначений внутрішньотекстово, фактично є зовнішньотекстовим, образом, який, власне, збігається чи майже збігається з образом читача: П. Куліш “На добраніч усім на ніч!”, Х. Алчевська “Осінь пісня”, “Ну що ж? Чи ви змогли спинить думок буяння?..”, Б. Грінченко “Подивись”, В. Базилевський “Заспокойся, присядь на толоці...”, П. Гірник “Про що? Про дорогу, яка не мина, а минається...”, С. Гордасевич “Шукайте радість, збирайте радість...”, Н. Білоцерківець “Hotel Central (кому-небудь)”, О. Гнат “Осанна одному” та ін.

Недиференційований / диференційований адресати. Недиференційований адресат – це семантично хиткий тип адресата, який формально внутрішньотекстовий (зазначений формами граматичного або лексичного звернення до нього в тексті твору), однак, зважаючи на його предметну недиференційованість, легко може бути співвіднесений і з будь-якою позатекстовою адресатною аудиторією. Семантична невизначеність його адресатного статусу, предметна неозначеність його образу, його фактична деперсоналізованість дає теоретичні підстави означити його як

недиференційований, абстрагований, перехідний тип між зовнішньотекстовим і внутрішньотекстовим типом адресата. Амбівалентний, перехідний статус цього типу адресата зумовлений також тим, що “ти” як форма звернення до гіпотетичного (неконкретизованого) адресата передбачає, хоча б і мінімалізовану, але потенційно окреслену ступінь його персоналізації. Тобто семантика вживаного в подібних поетичних контекстах “ти” за всієї своєї абстрагованості та недиференційованості має на увазі й певну обмеженість кола тих, кому може бути адресоване це повідомлення, певну ступінь його ідеологічної, психологічної, інтелектуальної комунікативної інтимізації. Нерідко семантика подібної адресатної обмеженості фіксується навіть заголовками адресованих віршованих текстів: П. Грабовський “Многим” (іншими словами – не всім, не всій читацькій аудиторії загалом), М. Устиянович “Одвіт многим”, Б. Грінченко “До тих, що зостануться”, Л. Госейко “Невідомому”, А. Коссовська “Невідомому” тощо.

Тонка грань, яка розділяє недиференційованого і диференційованого адресатів ліричного твору, може бути проілюстрована зіставленням творів В. Симоненка “Ти знаєш, що ти людина?” і Б.-І. Антонича “Дифірамб”. Формально обидва твори поєднує звернення до ідентичного адресата – людини, людства, тобто максимально узагальненої і недиференційованої читацької аудиторії. Однак якщо у В. Симоненка це звернення семантично нейтральне, комунікативно недиференційоване (поет звертається до широкого загалу, людини як такої), то в Б.-І. Антонича ця ж категорія адресата семантично дещо звужується й концептуально семантизується. “Люди”, до яких звертається Б.-І. Антонич, це, з одного боку, певна узагальнена спільнота, співвіднесена, зокрема, і з образом позатекстової читацької аудиторії, з другого боку, у контексті самого твору, цей адресат сприймається не як людство в цілому, а як певна психологічно виокремлена категорія, образ якої окреслюється в контексті виразно загостреної екзистенційної символіки. Образ такого зразка можна назвати амбівалентним, він перебуває немовби на межі між зовнішньотекстовим і внутрішньотекстовим образами адресата.

Подібна семантична інтимізація властива й шевченківському “Заповіту”, у якому висловлене автором побажання “поховайте мене...” стосується не всіх мешканців України, а, очевидно, кола тих соратників та друзів, які зможуть і повинні будуть виконати посмертну волю поета. Ознаки диференційованості адресатії фіксують і численні заголовки поетичних творів, як то: М. Шашкевич “Слово до читателей руського языка”, П. Куліш “До спідлених”, Б. Грінченко “Боязким”, І. Воробкевич “Моїм ворогам”, М. Вороний “Старим патріотам”, В. Самійленко “Катам”, У. Кравченко “Гнобителям”, М. Семенко “Інтелігентам”, М. Боєслав “Покірним рабам”, Т. Осьмачка “Деспотам”, А. Загравенко “Мітингувальникам” тощо. У текстах цих поезій, хоч адресат твору власне не названий і узагальнений, міститься чимало географічних, соціальних, екзистенційних прикмет, які з достатньою певністю персоналізують образ адресата твору й дають змогу ідентифікувати його як сучасника, ідейного однодумця або антипода автора. Міра персоналізації поданого у творі образу дає всі підстави співвідносити його з внутрішньотекстовим, зокрема, диференційованим, типом адресата. Отже, диференційований – це адресат конкретизований, предметно означений, виокремлений із загалу суб’єктів, яким потенційно може бути адресований поетичний твір.

Якщо недиференційований – це адресат деперсоналізований, без чітко виражених ознак, які б могли предметно його ідентифікувати, то диференційований – це адресат, особа якого у віршованому тексті так або так персоналізується, отримуючи більш чи менш чіткі ознаки предметної

та екзистенційної ідентифікації. Диференційований або персоналізований адресат, своєю чергою, передбачає поділ на кілька груп (семантичних опозицій), відмінних за ознаками суб'єктності форми свого вияву, а саме: одноосібний / узагальнений; реальний / умовний.

Одноосібний / узагальнений адресат. Семантична опозиція одноосібний / узагальнений адресат має на увазі протиставлення двох типів диференційованого поетичного адресата – індивідуально-конкретизованого, одноосібного та індивідуально-неконкретизованого, узагальненого, але предметно і психологічно цілком чи принаймні з достатньою певністю ідентифікованого та соціально або екзистенційно визначеного. Одноосібний – це конкретно-індивідуальний адресат, реальна, біографічна особа, якій присвячений адресований поетичний текст.

У проаналізованому нами поетичному масиві адресованих текстів вітчизняної лірики ми виявили такі різновиди *одноосібного, конкретно індивідуального адресата*:

1. *Члени родини*, зокрема: мати (85 текстів); батько (36 текстів); дружина (62 тексти); чоловік (5 текстів); брат (22 тексти); сестра (21 текст); донька (22 тексти); син (41 текст); інша рідня; баба (3 тексти); дід (4 тексти); дядько (10 текстів); невістка (1 текст); кума (1 текст); онуки (11 текстів).

В адресатній групі “Члени родини” репрезентований увесь комплекс екзистенційних контекстів родинних стосунків. Це, зокрема, компліментарні мотиви пошани, яку діти висловлюють своїм батькам, роздуми з приводу тих або тих обставин сімейних взаємин, громадських, професійних, мистецьких здобутків членів родини, ностальгійні спогади про роки дитинства, проведені в сімейному колі. Це вшанування святкових родинних дат, ювілеїв, мотиви скорботи за померлим членом родини, висловлення жалю з приводу зруйнованої батьківської оселі. Це також мотиви прощання з рідними, котрі вирушають у далеку подорож, неможливості зустрічі членів родини, розділених війною або кордонами ворожих держав, або ж, навпаки, радості з приводу довгоочікуваної чи несподіваної зустрічі. Серед інших мотивів – заклики до національно-патріотичного єднання, мотиви ствердження морально-етичних цінностей, виховання та повчання (старшими молодших), мотиви освідчення в коханні або висловлення подяки за довгі й нелегкі роки подружнього життя, зрештою й жартівливі мотиви, які інтерпретують інтимізований контекст сімейного спілкування.

2. *Знайомий / знайома* (104 тексти). Типові для цієї адресатної групи спогади про спільне ідилічне минуле (зазвичай роки дитинства або юності) або ж невимушений спогад про друга (приятеля), нав'язаний певними життєвими асоціаціями, компліментарні мотиви висловлення поваги, мотиви елегійних роздумів і любовні мотиви. Поширені і згадки про ситуативні житейські контексти взаємоспілкування, мотиви зустрічі та прощання, привітання зі святковими датами, значущими подіями, вшанування пам'яті померлих. Присутні також жартівливо-іронічні мотиви.

3. *Коханий / кохана* (125 текстів). В адресатному типі коханий / кохана в більшості випадків ідеться про рефлексію інтимних почуттів закоханої особи. Звичайними також є мотиви прощання або зустрічі з коханою, теплі спогади про неї, про спільно проведений час, мотиви звеличення або ж, навпаки, докору коханий чи її морально-психологічної підтримки. Інколи у творах із цим типом адресата звучать національно-патріотичні або жартівливі мотиви.

4. *Суспільно-громадський / політичний / церковний діяч* (52 тексти). У цій адресатній групі домінують мотиви морально-етичного, як правило, висловленого з позиції чітко усвідомлюваних національно-патріотичних

переконань, схвалення, звеличення або, навпаки, зневаги, політичної або й житейської дискредитації особи, що має певний громадсько-політичний, військовий чи церковний статус.

5. *Митець*, зокрема: танцюрист (1 текст), співак (8 текстів), артист / кіно- або театральний актор (21 текст), живописець (12 текстів), архітектор (2 тексти), композитор (30 текстів). У цій адресатній групі домінують рефлексії щодо митецької сфери як у цілому, так і стосовно тих конкретних адресатів, до яких звертається автор. Звичайні для цієї адресатної групи мотиви звеличення, ушлявлення, ювілейного поздоровлення й посмертного вшанування пам'яті митця.

6. *Представник певної професії* (37 текстів). Цю адресатну групу насамперед визначають мотиви звеличення людини праці, захоплення її мужністю, професійними вміннями, висловлення вдячності за отримані знання (учителям) та надану допомогу (лікарям), водночас і мотиви полемічного, морально-дидактичного звучання, пов'язані з необхідністю спростування деяких хибних, на думку автора, уявлень представників тієї або тієї професійної категорії.

7. *Поет / прозаїк / драматург* (723 тексти). Серед проаналізованих нами адресованих текстів вітчизняної лірики ця група виявилася найчисленнішою: близько 175 поетів і 723 твори, присвячені певному поету, драматургу або прозаїку. Зважаючи на величезну кількість поетичних текстів, які одні письменники адресують іншим, теми, що зумовлюють ці діалогічні контакти, надзвичайно різноманітні, вбирають у себе практично увесь імовірний спектр інформаційних приводів людського спілкування. Водночас у більшості подібних комунікативних контактів звернення одного письменника до другого мотивоване потребою саме творчого діалогу, інформаційними полюсами якого виступають компліментаризація творчості свого літературного попередника чи сучасника або ж питання художньої полеміки з ними.

Узагальнений адресат. Узагальнений адресат – це індивідуально неконкретизований адресат, який репрезентований певною масовою аудиторією. Узагальнений адресат може виступати як диференційовано узагальнений. Тобто поряд із дійсно широкою, узагальненою за певними ознаками аудиторією осіб, яким може бути потенційно адресоване те чи те послання, в окремих випадках автор немовби звужує це коло, адресуючи своє звернення не всім, а лише частині ймовірних адресатів. Такого роду диференційована узагальненість адресата часто фіксується авторськими заголовками з адресацією у прямій (М. Устиянович “Одвіт многим”, П. Грабовський “Многим”, І. Манжура “Декому”, М. Рильський “Декому”, Р. Лубківський “Послання (тим, кого це стосується)”, Н. Білоцерківець “Hotel Central (кому-небудь)”, А. Коссовська “Невідомому”, Л. Госейко “Невідомому) або заперечній (В. Чумак “Не вам!”, Д. Павличко “Не для вас”) формі. Узагальнений адресат може бути репрезентований і текстами з одноосібною адресацією, як, наприклад, у присвяті О. Тарнавського “Поет-митець”. Цей твір у підзаголовковій присвяті адресований С. Гординському, але в тексті твору подається узагальнений образ ідеального поета.

Конкретні типи узагальненого адресата можуть бути виокремлені за ознакою його належності: до людства (5 текстів), певної нації або народності (65 текстів), мешканців певної місцевості (20 текстів), недиференційованої спільноти людей (32 тексти), людської статі (7 текстів), вікової категорії (39 текстів), родинного кола (17 текстів), кола знайомих та близьких (28 текстів), громадсько-політичного руху (51 текст), морально-етичної позиції (55 текстів), певної професії (23 тексти), соціального прошарку (12 текстів), творчої діяльності (71 текст), читача (7 текстів).

Реальний / умовний адресат. Семантична опозиція реальний / умовний адресат передбачає диференціацію ймовірних адресатів поетичного тексту за ознакою їх приналежності до реального, соціально-історичного світу, в якому живе поет, або до психологічного, образного світу авторської уяви, творчої фантазії.

Реальний адресат – це образ людини, засвідчений у її одноосібній або узагальненій іпостасі. Реальний адресат у контексті авторського звернення до нього може сприйматися як особа суто приватна. У цьому випадку ми можемо говорити про біографічного адресата, з яким автора зв'язують певні – ділові, творчі, родинні, інтимні стосунки, або ж автор особисто не знайомий із ними, але вважає за необхідне висловити свої міркування з приводу тих чи тих аспектів їхньої громадської, творчої діяльності, способу життя або мислення, морально-етичних або духовних запитів. Типовою постаттю такого адресата у творах адресованої лірики виступають представники певних професій, сучасники-митці, члени родини, приятелі, знайомі, коханки та коханці.

В іншому випадку, коли розмова з адресатом виходить за межі приватного життя автора, а його особа окреслюється у площині певної громадської значущості, слід, очевидно, говорити про тип історичного адресата. Історичні адресати – це громадсько-політичні діячі, полководці, науковці, митці минулих епохи і сучасної авторові епохи, зрештою, будь-які непересічні особи, які, з погляду автора, зробили вагомий внесок в еволюційний поступ людства.

Умовний адресат – це адресат, який співвідноситься не з людською особою (в її конкретно-індивідуальній чи узагальненій іпостасі), а з певними образами людської уяви, яким надається більш або менш персоніфікована форма. Інакше кажучи, умовний адресат – це широке коло екзистенційних та предметних об'єктів і реалій, які співвідносяться з повсякденним духовним та матеріальним життям людини. Слід також зважати й на те, що часто умовний адресат виступає як метонімізований аналог узагальненого адресата або прихований різновид автоадресата. Аналізуючи адресовані тексти української лірики, ми виокремили такі різновиди умовного адресата:

– *об'єкти та процеси людської життєдіяльності*: країни (місцевість) (169 текстів), міста (103 тексти), мова людини (18 текстів), вік людини (9 текстів), емоційно-психологічні процеси та морально-етичні переконання (32 тексти), частини людського тіла (15 текстів), вбрання людини (3 тексти), страви людини (3 тексти), хвороби (1 текст), музичні інструменти, пісні (23 тексти), живопис (6 текстів), літературні поняття (35 текстів), інтер'єр, побут, технічна діяльність (19 текстів);

– *надприродні істоти та явища*: християнський Бог (27 текстів), легендарні або міфологічні об'єкти та явища (44 тексти);

– *природні об'єкти та явища*: земля (12 текстів), річки (15 текстів), море (9 текстів), ландшафт (14 текстів), пори року (17 текстів), час доби (5 текстів), небесні світила (13 текстів), атмосферні явища (13 текстів), об'єкти рослинного світу (41 текст), істоти тваринного світу (34 тексти).

II. *Типи адресатів за ознакою суб'єктної приналежності адресації*

За ознакою суб'єктної приналежності адресації можна виокремити семантичну опозицію власне адресат / автоадресат.

Власне адресат – це персона (одноосібна або узагальнена, реальна або умовна), до якої у своєму творі звертається автор, але суб'єктно відсторонена від особи автора. Власне адресат – це типовий ти- або ви-адресат, інша людина, яка не може бути ідентифікована з автором твору. Цей тип адресата найбільш поширений і узвичаєний для всіх жанрових форм адресованої лірики. Але поряд із власне адресатом у поетичних текстах трапляється й

інший семантичний тип адресата, який можна назвати автоадресатом, оскільки, звертаючись до умовного співрозмовника, автор має на увазі не сторонню особу, а самого себе. Отже, автоадресат – це сам автор, точніше його стилізована під житейські, приватно-біографічні, екзистенційні, морально-етичні, соціально-політичні роздуми творча іпостась. Автоадресат – це творчий двійник автора, з яким він розмовляє (часто звертаючись до нього як до сторонньої, “третьої” особи) як із “собою-іншим”:

А знаєте ви, як буває гірко,
коли на шлях свій глянеш звіддалік
і ясно, що знайти не можеш мірки,
Щоб скласти вчинкам міру або лік;
<...>

І ти себе катуєш: чи бувало
колись насправді те, що відбулось?
чи це уява бавиться зухвало,
чи пам'ять недопетрала чогось?
[2, 239-240].

Подібна відстороненість, звичайно, умовна, але дає авторові твору змогу немовби поглянути на себе збоку, об'єктивно оцінити суть власних життєвих прагнень та цінностей, підвести певні біографічні підсумки з позицій набутого досвіду або (доволі поширений мотив) пережити ностальгійні спогади, пов'язані з дитинством та юністю, колом родинного та приятельського оточення.

Автоадресат – це адресат специфічного жанрово-тематичного різновиду адресованої лірики – інтроспективної присвяти, тобто присвяти з ознаками прямої або опосередковано-прямої автоадресації. Найчастіше жанровим маркером такої присвяти слугує форма автозвернення, декларована авторським заголовком: П. Куліш “Сам собі”, О. Андріїва “До себе самої”, М. Зеров “Самоозначення”, В. Вишиваний “Потіха нещасного...(собі)”, П. Тичина “До себе самого й до молодих поетів”, Б.-І. Антонич “До гордої рослини, цебто до себе самого”, Н. Горик “Вересень (Собі)”, Р. Лубківський “Самонагадування”, Г. Світлична “До себе”, Бабай (Б. Нижанківський) “Запаморочення від віршів або слово до себе, самого”, В. Онуфрієнко “Собі на іменини”, І. Драч “Відданицця (щось на зразок самокпину)”, С. Йовенко “Ще б пак! (На себе – звисока)”, “Хмільна жіночка (автошарж)”, “Візит до себе (автокпін 2000 року)”, О. Забужко “Літературщина (самокпін)” та ін.

В окремих випадках авторське автозвернення набуває метонімічного характеру, спрямовуючись до певних душевно-психологічних атрибутів власного “я”, як правило, зазначених у заголовку: І. Вагилевич “Туга”, П. Грабовський “Угамуйсь, моє серце безщасне!..”, С. Калинець “До сліз”, П. Карманський “Ностальгіє, моя подруго!”, В. Базилевський “Співоче горло, цить!..”, С. Караванський “Своєму власному привіту”. Метонімічно опосередкована форма автозвернення, крім усього іншого, дає змогу співвіднести автоадресований тип із типом умовного адресата. Фактично можна стверджувати, що умовний адресат, співвіднесений з морально-психологічними атрибутами автоадресованого твору, – це більш або менш завульована, прихована форма автоадресації.

В окремих поетичних текстах автоадресат і власне адресат можуть співіснувати паралельно, на що, наприклад указують навіть заголовки подібних творів: М. Луків “Друзям поетам і собі”, М. Сингаївський “Собі і друзям на спогад”, О. Ірванець “Юркові, самому собі й Вікторові. Саме в такій послідовності”.

III. Типи адресатів за ознакою текстуальної вияву адресації

Типи адресатів за ознакою текстуальної вияву адресації можуть бути диференційовані у площині таких чотирьох семантичних опозицій: експліцитний / імпліцитний адресат; автологічний / метаадресат; фактичний / псевдоадресат; моноадресат / поліадресат.

Експліцитний / імпліцитний адресат. Семантична пара експліцитний / імпліцитний адресат передбачає протиставлення двох типів ліричного адресата за ознакою міри виявленості їх особи в поетичному тексті. Відповідно, *експліцитний* – це означений у площині прямого звернення, персонально ідентифікований, поіменованій (у заголовку, підзаголовку, епіграфі або безпосередньо в тексті твору) адресат. Іменна форма адресації, коли особа адресата ідентифікується, як правило, у формі прямого означення його імені (коли маємо справу з одноосібним адресатом) або його історичного, соціального, екзистенційного статусу (коли автор звертається до узагальненого або умовного адресата) – найбільш типова й поширена. Більшість текстів адресованої лірики містить звернення саме до особи експліцитного, цілком персонально означеного й поіменованого адресата: П. Гулак-Артемівський “До Варки”, Л. Глібов “Миколові Лисенкові”, П. Грабовський “Ользі”, “До українців”, П. Мирний “Привіт М. Драгоманову (на ювілей його 30-літньої праці)”, С. Черкасенко “Хотів би я мамо...”, В. Сосюра “О тату мій!..”, М. Рильський “Львову”, С. Бен “О хутори! Пронизані полиннолю печаллю...”, П. Тичина “Єврейському народові”, “Литовському народові”, Д. Загуг “Ворожим городам”, С. Голованівський “Наталі Ужвій”, І. Драч “Григорові Тютюннику”, О. Шпірко “Мій перший вальс (моїм батькам присвячую)”, О. Ірванець “Листівка з італійським краєвидом для Іздрика” тощо.

Імпліцитний адресат – це адресат неозначений, ім'я якого з тих або тих причин не оприлюднюється автором у тексті його твору. Імпліцитний адресат може виявляти себе у двох семантично співвіднесених, хоча й дещо відмінних формах – анонімній і латентній.

Анонімний імпліцитний адресат – це такий адресат, ім'я якого в тексті адресованого твору автор з певних причин свідомо приховує. Найчастіше анонімна адресація наявна в інтимній любовній ліриці, коли автор не бажає, аби ім'я його коханої чи коханого стало предметом широкого розголосу. У таких ліричних творах ім'я адресата зазначається (зазвичай тільки в заголовковому комплексі) у вигляді ініціалів або їх транслітерації, однієї заголовної літери імені, певної екзистенційної характеристики або деяких ситуативних обставин, які визначатимуть емоційний модус авторського звернення: П. Грабовський “До Н. К. С. ”, “До...”, І. Вагилевич “До Л...”, “Станси до М. З. ”, Л. Глібов “К*”, “Ноктурно (В. Ф. Д.)”, М. Устиянович “До неї – безнадійної”, М. Шашкевич “До***”, М. Вороний “Ти не любиш мене...”, П. Куліш “До Марусі В***”, Г. Чупринка “Серцем обраній”, О. Теліга “Без назви (Д. Д.)”, Л. Первомайський “N.N.”, С. Караванський “Н.С.” та ін.

Латентний імпліцитний адресат – це адресат, ім'я якого в тексті твору не зазначене у формі прямої номінації, але принципової настанови на його приховування текст також не містить. Імпліцитність латентного адресата може бути зумовлена, по-перше, тим, що й сам автор не знає (або це не принципово важливо) імені того, кому конкретно адресує свій текст: М. Рильський “Лист до загубленої адресатки”, “Бійцеві Н-ської частини”, “Романс (Присвячую тій, що пізнала себе у цих рядках)”, В. Бобинський “Тюремна колісанка (Незнайомій з 13-ї камери)”, І. Драч “Йй”, Г. Світлична “Відповідь аноніму”, Б. Рубчак “Незнайомому старшому панові, що його автор часто зустрічає у парку” та ін. По-друге, імпліцитний характер латентного адресата може бути зумовлений тим, що означення його імені і взагалі його персоналізація не суттєва для автора твору, бо він не стільки апелює до конкретної, названої особи як до певної людської індивідуальності, скільки намагається типізувати її визначальні, прикметні риси, естетично узагальнити їх та піднести до значення певного символу. По-третє, імпліцитність латентного адресата може

бути суто формальною, тому що особа адресата легко реконструюється в читацькій уяві за допомогою опосередкованих, але безпомилково впізнаваних біографічних або контекстних реалій життя чи творчості такого адресата, як, наприклад, у творах А. Малишка “На горі Чернечній”, В. Чумака “Кобзареві”, М. Боеслава “Великому Кобзареві”, М. Шпака “Ти живий!”. Усі чотири твори адресовані Т. Шевченкові, і хоча безпосередньо в тексті цих творів його ім’я й не зазначено, особа адресата легко асоціюється (принаймні у свідомості українського читача) із постаттю видатного національного поета. У творах В. Чумака і М. Боеслава ідентифікаційною вказівкою служить узвичаєне в літературно-критичній і читацькій аудиторії метафоричне найменування особи поета (Кобзар), в А. Малишка вказана географічна реалія, яка безпомилково співвідноситься з особою поета, а у творі М. Шпака звернення до Т. Шевченка як до Кобзаря й зазначення пов’язаних із його особою географічних реалій міститься не в заголовку, а в текстовій частині вірша.

Водночас в українській адресованій ліриці наявні тексти, у яких не міститься чітких указівок на біографічні, екзистенційні, предметні реалії адресата й особа його ідентифікується лише авторською вказівкою в заголовку (як у творі П. Воронька “Пам’яті Василя Симоненка”), у підзаголовку (П. Воронько “Поет (Миколі Бажану)”) або в епіграфі (як у вірші І. Драча “Матері від блудного сина”).

Автологічний / метаадресат. Семантична опозиція автологічний / метаадресат має на увазі протиставлення за зовнішньовиявленою формою адресації. *Автологічний* – це прямий адресат (одноосібний, узагальнений, умовний, а також автоадресат), якому безпосередньо спрямовується текст адресованого твору. Автологічний адресат – це фактичний, умовно-кінцевий отримувач авторського повідомлення. Його ім’я (або соціально-професійний, громадський, екзистенційний статус) найчастіше зазначається в заголовку (підзаголовку, епіграфі або в початкових рядках), й увесь адресований текст відповідно, будується у формі цілісного звернення саме до нього. Автологічний адресат – це найпоширеніша форма ліричного адресата. Але поряд із автологічною в поетичній практиці зустрічається й інша форма – метаадресації або свого роду переадресації, коли формально (заголовковим маркером) твір присвячений одній особі, а безпосередньо в тексті переадресовується звернення іншій особі. Подібна переадресація й породжує феномен *метаадресата* як опосередкованого, вторинного по відношенню до автологічного адресата. Зазвичай метаадресація використовується як поетичний прийом заміщення прямого звернення до адресата переадресацією сторонній особі, але такій, яка певним чином (тематичними або емоційними паралелями) усе ж таки пов’язана з автологічним адресатом. Наприклад, заголовок вірша М. Шашкевича “До милої” цілком чітко окреслює особу автологічного, фактичного адресата, але в тексті маємо звернення до іншого, метаадресата:

Повій, вітре-вітросеньку,
Там, де тужить мила,
Нехай несуть там пісеньку
Твої легкі крила.

Повій, вітре, в ей городець,
Де вінці сплітає;
Неси вісти, що молодець
Щире ю кохає... [4, 40].

Варто говорити про принаймні три структурні моделі введення метаадресата в поетичний адресований текст. У першій моделі він уводиться безпосередньо в самому тексті поетичного твору й не маркується його заголовком. Останній семантично нейтральний з погляду адресації, але при цьому особа автологічного адресата зазначається в підзаголовку, який виконує функцію фактичної присвяти. Наприклад, у творі М. Вороного “Requiem (світлій пам’яті

М. Лисенка)” фактичний, автологічний адресат зазначений у підзаголовковій присвяті, а безпосередній текст вірша побудований у формі звернення до Бога, який у цьому разі виступає як метаадресат. Аналогічно побудований твір О. Кониського “Українська пісня”, присвячений Ю. Федьковичу, але із зверненням до Бога як метаадресата послання. У вірші Лесі Українки “Сім струн (Посвята дядькові Михайлові)” звернення переадресовується до України. Цікавий випадок використання прийому переадресації – вірш П. Кононенка “Нудьга (Присвячую моїй дружині)”. Твір має рольову форму й побудований як звернення самої дружини П. Кононенка до нього.

У другій моделі в заголовку твору називається метаадресат, а особа автологічного адресата найчастіше вводиться в текст (інколи й у підзаголовку). Так, у творі Б.-І. Антонича “Тернина” немає підзаголовка, який би виконував функцію присвяти. Тут, навпаки, металогічний адресат – тернина – зазначений заголовком вірша, а автологічний адресат – кохана – актуалізується в тексті твору. У присвяті Х. Алчевської “М. Коцюбинському (“На камені)” М. Коцюбинський, власне, є метаадресатом, оскільки поетичне звернення тут спрямоване не до нього, а до художника, автора акварелі “На камені”, яку той написав під враженням і за мотивами однойменної новели відомого письменника.

У третій моделі в заголовковому комплексі твору зазначається особа й автологічного, і метаадресата. Найчастіше метаадресат зазначається в заголовку, а фактичний, кінцевий адресат послання – у підзаголовковій присвяті: К. Білиловський “Море (Валент. Волод. Александрову)”, М. Бажан “Леся Українка в Сан-Ремо (моїй дружині)”, М. Рильський “Тополя (М. Зерову)”, П. Косенко “Ти знаєш, Боже мій, що на віку нічого... (Дружині на ложі смерті)”, М. Луків “Моя Україна (Борисові Олійнику)”, М. Сингаївський “Україно – стороно поезії... (Михайлові Стельмаху)”.

Фактичний / псевдоадресат. Семантична опозиція фактичний / псевдоадресат може розглядатися як своєрідне формальне відгалуження попередньої опозиції. Фактором диференціації тут виступає адресний, комунікативний статус адресата, якого зазначає автор у своєму зверненні до нього. *Фактичний* – це справжній адресат авторського звернення, його реальний співрозмовник, з яким він веде уявний діалог. Але доволі часто авторські звернення формально спрямовуються й таким адресатам, які з’являються в тексті епізодично, певною мірою “принагідно”, у статусі “випадкового” комунікативного супутника основного, фактичного адресата. Отже, *псевдоадресат* – це фіктивний, риторичний адресат, який автор уводить у текст твору не з метою встановлення з ним діалогічного контакту, а із суто риторичних міркувань, наприклад, як прийом уведення поетичної теми, у функції метафоричного комунікативного посередника між автором та фактичним адресатом, з метою висловлення авторського ставлення до тих або тих актуалізованих ним аспектів поетичної теми, для створення відповідної емоційної атмосфери, задля акцентування уваги читача на об’єкті зображення тощо:

Відозвіться, ниви сонні,
І заграйте, чорні бори,
Свої думи невгомонні
Над верхами Чорногори!
Застогніть, старі могили,
Серед ночі на розстаю!
Відгукнися, рідний краю,
Звуком радості і сили!

Се прийшов до нас в гостину,
На заслужені поклони,
Той, що пісню, як дитину,
І як пташку у долоні,
І як рідну доню мати,
І як квітку серед суші,
Викохав, навчив співати,
Щоб кріпила наші душі... [3, 242].

В адресованому “Миколі Лисенкові (на спомин 7. XII. 1903)” посланні Б. Лепкий використовує риторичні за формою звернення до псевдоадресата (“відозвіться, ниви сонні”, “і заграйте, чорні бори”, “застогніть, старі могили”, “відгукнися, рідний краю”) з метою введення поетичної теми, створення комунікативної експозиції, яка мотивує подальший уявний діалог-уславлення автором творчої особистості визначного українського композитора.

Моноадресат / поліадресат. Семантична опозиція моноадресат / поліадресат окреслює межу, яка розділяє типи адресатів за ознакою їх множини. *Моноадресатний* тип репрезентований у творах, у яких автор звертається до одного адресата. Такий адресат не обов'язково має бути одноосібним. Моноадресатною у творі може виступати й певна узагальнена до формально-умовної категорії однини масова аудиторія адресатів. Моноадресатна більшість творів адресованої лірики. *Поліадресатний* тип наявний у таких творах, в яких авторське звернення адресоване відразу кільком, але персонально означеним адресатам. За кількісною ознакою можна виокремити двокомпонентні, трикомпонентні та багатокомпонентні (понад три адресати) структури. Двокомпонентні структури, наприклад, репрезентовані творами В. Боровика “Мати-Українка” (Україна й автоадресат), Х. Алчевської “До дітей мого краю” (син і донечка), “Народний марш” (народ і тирани) та ін. Трикомпонентна структура використана у творах Є. Гребінки “Кукушка” (брат, могила, перехожий), В. Навроцького “Добраніч родині” (мати, батько, сестра), О. Кониського “На смерть Тараса Шевченка” (Т. Шевченко, місяць, вітер), Б. Лепкого “Я вас жалую” (яблуні, груші, берези) та ін. Прикладами багатокомпонентних структур можуть служити твори П. Куліша “Сам собі” (5 адресатів: автоадресат, думи, степи, лани, туга), Х. Алчевської “До П.” (4 адресати: місяць, весна, мрії, сні), Б. Лепкого “Бувайте здорові!” (5 адресатів: “гори барвінкові”, “квітки у діброві”, “добрі і скелі”, “вечірні розмови”), О. Пчілки “Волинські спогади” (4 адресати: “Волинь незабутня, країна славутня”, “Звягеля скелі, узгір'я веселі”, “Случе ігриста”, “Луцьк стародавній”), Лесі Українки “Сльози-перли (Посвята Іванові Франкові)” (4 адресати: рідна сторона, воля, бідний люд, браття), І. Франка “Пам'ятай, що живеш!” (7 адресатів: весна, вітер, річка, гори, ріки, тучі, люди) та ін.

Отже, ознаки, за якими можуть бути класифіковані типи внутрішньотекстового адресата ліричного твору, це: 1) персоналізованість адресації (зовнішньотекстовий / внутрішньотекстовий; недиференційований / диференційований; одноосібний / узагальнений; реальний / умовний типи адресата); 2) суб'єктна приналежність адресації (власне адресат / автоадресат); 3) текстуальний вияв адресації (експліцитний / імпліцитний адресат; автологічний / метаадресат; фактичний / псевдоадресат; моноадресат / поліадресат).

ЛІТЕРАТУРА

1. Алчевська Х. Твори. – К.: Дніпро, 1990. – 559 с.
2. Голованівський С. Твори: У 3 т. – К.: Дніпро, 1981. – Т. 1: Поезії. Поєми. Переклади, переспіви / Передмова Е. Соловей. – 543 с.
3. Лепкий Б. Поезії / Упоряд, вступ. ст. і прим. М. Ільницького. – К.: Рад. письменник, 1990. – 383 с.
4. Шашкевич М. Твори / Упоряд., підг. текстів, вст. ст та прим. М. Шалати. – К.: Дніпро, 1973. – 192 с.

Отримано 27 серпня 2013 р.

м. Рівне

